

Bergsgården som sommarnöje

Övre byn domineras än idag av ett antal stora sekelskiftesvillor, ursprungligen byggda som sommarhus. Med tiden har de flesta av husen gjorts om till permanentboenden, men visst finns känslan av ett sekelskiftets sommardröm kvar. Järgarvet är dock inte den enda del av byn som tagit emot besökare med en längtan till landet: på Gassarvet kunde anställda vid Bergslaget vila ut och Bergsgårdens herrgård har använts som sommarkoloni. Men vi tar det från början och beger oss till Järgarvet vid sekelskiftet 18/1900.

Järgarvet: En sommardröm

När järnvägen kom till Bergsgården 1889 blev Övre Byn ett populärt sommartillhåll för Faluns överklass. Bara en kort tågresa från Falun kunde bättre bemedlade Falubor njuta av vacker utsikt över sjön Grycken samt ägna sig åt bad och fiske, inklusive kräftfiske. Under perioden 1893 till 1916 byggs i Järgarvet fem stora sommarhus och ett mindre. Dessutom finns sedan tidigare Johan August Lidbergs sommarnöje Tomtebo, färdigställt 1870. De flesta av de nya husen får också namn, som idag har ett romantiskt sekelskiftesskimmer runt sig: Solbacken, Tallbacken, Villa Berghydda, Lillgården, Björkbacka och Marieberg.

Den förste att inse Järgarvets potential för sommarvistelser är Johan August Lidberg (f. 1838) som omkring år 1870 bygger sitt sommarnöje Tomtebo, vackert beläget precis vid Gryckens strand. Högst uppe i nock på det spetsiga huset sitter två tomtar i siluett, rygg mot rygg. Utsikten från Tomtebo mot solnedgången över Grycken är magnifik och säkert nöjt Johan August av den under sensommarkvällar. Han sålde efter tioalet år sitt sommarnöje till svärsonen bergmästaren Theodor Dahlblom (f. 1865) och dottern Johanna Augusta Lidberg (f. 1865). Theodor och Johanna ordnade storslagna fester på sitt sommarnöje och var inte sena att utnyttja järnvägens möjligheter. Vid en fest omkring 1890 byggdes en extra perrong vid huset, så att gästerna kunde kliva av tåget precis vid Tomtebo. Ett extra tåg sattes in för att köra ut gästerna från Falun. Det berättas att när någon frågade om tidtabellen sade stinsen Eriksson att: ”Det går inga tåg förrän jag säger till.”

Näst ut bland byggherrarna är apotekaren Axel Litström dä (f. 1843). Sommarhuset Marieberg, uppkallat efter hustrun Maria (f. 1854), byggdes år 1892. Huset, som är livligt färgsatt i gult, grönt och rött och med vacker snickarglädje, står uppe på en liten kulle. Som nybyggt bör det ha varit ett ordentligt blickfång, i synnerhet innan de omkringliggande husen byggdes.

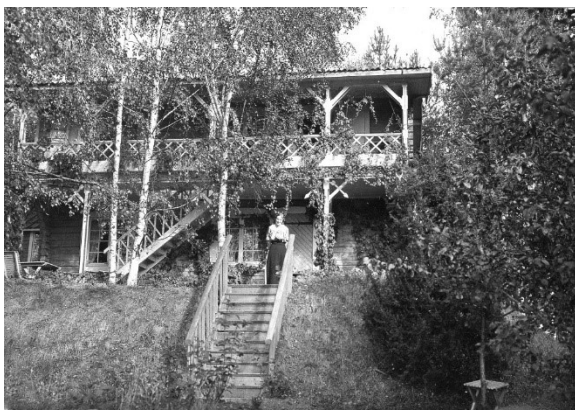
Litströms sommarnöje bestod dock inte bara av ett sommarhus, de hade också en stor trädgård på den södra sidan av Järgarvsvägen. Där fanns stora odlingar, inklusive rejäla drivbänkar. För att sköta detta hade man hjälp av trädgårdskullor. Ett bra år kunde man få två skördar jordgubbar i drivbänkarna. Under första världskriget blev den stora trädgården viktigare för familjen och då hölls även gris och kalv i den lilla ladan som då stod nere i trädgården (grunden syns idag snett ovanför de gamla äppelträden). Axel Litström arbetade alltså som apotekare i Falun och antagligen var det viktigt för honom att också vara kontaktbar på sitt sommarnöje – där han tidigt skaffade telefon och fick telefonnumret 1 i Falun. Senare ändrades numret till 31, när fler Falubor hade skaffat telefon.

Marieberg får stå ensamt på sin kulle i lite drygt tio år, sedan byggs grannhuset, det lika snickarglada Villa Berghydda. Den som bygger är den unga änkan Julie Jönsson (1867-1952),

som redan vid 33 års ålder förlorat sin make. Hon kallar alltså sitt sommarnöje Villa Berghydda och det fungerar som sommarhus för henne och de tre barnen. Huset byggs som ett tvåvånings timmerhus, med kök och matrum på bottenvåningen och två rum på övervåningen. Trappan gick på utsidan av huset. I dörren mellan köket och matrummet fanns en serveringslucka, så att köksan enkelt skulle kunna servera familjen Jönsson.

Eftersom Julie varit i Schweiz och inspirerats av byggnadskonsten där gjorde hon dock snart en om- och tillbyggnad. Huset fick då en tredje våning, innehållande två rum och på andra våningen byggdes ytterligare ett rum. I det tillbyggda rummet på andra våningen murades en kakelugn, som till förlovningen mellan löjtnant Karl Hasselroth och Julies dotter Lilly målades med löjtnantshjärtan. Hela den nya tillbyggnaden stod på tegelpelare och ger med stora loggier och de två våningarna vilande på tegelpelarna ett imponerande intryck. Detta är helt klart ett hus byggt för sommarvistelse och sommarumgänge. Vill man vara i fred finns också en så kallad groggkällare, vid den södra kanten av tomten, en rund stensatt fördjupning i marken med väggfasta bänkar och ett tak över. År 1918 flyttade Julie och sönerna Otto Lorentz (1898-1968) och Karl Adolf Julius (1897-1974) från Falun till Villa Berghydda på heltid, men de kom bara att bo där något år, innan de åren 1922-23 flyttade till Stockholm.

Men, det är inte bara Faluns förmögna innevånare som bygger stora sommarhus i Järgarvet, den driftige företagaren stenhuggare Anders Sjöberg, såg också möjligheter i att tjäna pengar genom uthyrning, givet att Järgarvet blivit ett så populärt sommartillhåll för Falubor. År 1912 byggde han Tallbacken, för uthyrning till sommargäster.

Flera av Anders och hustrun Amandas barn hyrde också huset, bland annat Hjalmar Sjöberg med familj. Hjalmar och familjen fick dock enbart bo där vintertid, när det var dags för sommargästerna att anlända fick familjen packa ihop och flytta hem till vindsvåningen hos Anders och Amanda istället. Bland de återkommande sommargästerna fanns illusionisterna Solimann och Solimanné, som vi återkommer till senare i kapitlet. Som sig bör i en stenhuggares grannskap har också många av de omgivande husen stora stenbord och tomter som delvis omges av stenmurar.

År 1915 byggs nästa stora sommarhus, Solbacken, av järnhandlare Ignatz Lewin. Det röda tvåningshuset har utsikt över Grycken. En inbjudande veranda med dekorativ snickarglädje vetter mot sjön. Grunden till huset är gjord av stenhuggare Anders Sjöberg, som även var den som grävde den 12 meter djupa brunnen och stensatte den.

Året efter byggs nästa hus, strax norr om Marieberg, av Carl Gustav Sjögren (1876-1951) och hustrun Anna Lydia Sjögren (född Frid) (1881-1950). Carl Gustav, Anna Lydia och de fyra barnen är genomgående folkbokförda i Falun, och använde huset Lillgården i Järgarvet som sommarhus. Familjen var inte beroende av tåget för att ta sig ut till sitt sommarnöje, utan kunde åka dit i sin T-Ford. Familjen Sjögren levde nog ett bekvämt sommarliv i Järgarvet, de hade både köksa och trädgårdskulla. Personalen bodde på husets övervåning och på nedervåningen var det köket och serveringsrummet som var deras område.

Strax innan bygget av Solbacken har även ett lite mindre sommarnöje byggts, järnhandlare Axel Sundqvists (1855-1929) Björkbacka. Det är ett envånings rött hus med stor veranda och snickerier i vitt. År 1922 flyttar Axel med familj till Björkbacka, men de blir bara permanentboende där i ett år, innan familjen flyttar vidare till Strängnäs.

De stora sommarhusens epok blir relativt kort, redan under mitten av 1920-talet omvandlas Solbacken och Villa Berghydda till permanentboenden, likaså Björkbacka. Dahlboms säljer Tomtebo 1935. Tallbacken hyrs ut också under 1930-talet och Sjögrens använder sitt hus som sommarnöje en bit in på 1940-talet. Idag är Marieberg det enda av husen som fortfarande används som sommarhus. Björkbacka är rivet.

Slummens sommarhem

Theodor Dahlblom sålde alltså sitt sommarnöje Tomtebo år 1935, man kan gissa att ett sommarhus så nära den lutstinkande sjön Grycken hade sina nackdelar. Köpare är Grycksbo pappersbruk, vem hade annars velat köpa? Något större intresse av att använda huset har man inte och Dahlbom ser till att Frälsningsarméns slumverksamhet (som bedrev sommarhem för fattiga äldre) fick hyra huset. År 1943 fick Frälsningsarméns slumverksamhet möjlighet att förvärva huset. Under somrarna fick grupper om tio gamla vistas tre veckor åt gången vid Tomtebo, de första åren omhändertagna av föreståndarinnan, adjutant Märta Lövqvist och assistenten, kapten Maja Samuelsson. I Frälsningsarméns tidning beskriver löjtnant Marianne Winberg sommarhemmet Tomtebo:

Här i Falun har vi också vårt kära Tomtebo, sommarhemmet för gamla. Det ligger så vackert nere vid sjön, omgivet av vitstammiga björkar. Hela tomten är på våren översållad av liljekonvaljer. Ja, det är i sanning ett riktigt sommarparadis. [...] Farbro L. är för första gången på Tomtebo. Han är åttiofem år gammal och bor under vintern ensam. Han kommer strålande glad till bussen som vi ska åka med. "Tänk att jag skall få fara till Tomtebo", säger han. Nästan varje dag under sin vistelse därute säger han: "Jag har varit så ensam jämt, men nu har jag ju mina slumsystrar." Ja, vi förstår nog alla vad det betyder för en så pass gammal man som farbro L. att få vara tillsammans med andra några sommarveckor. Tänk bara att få sätta sig till dukat bord istället för att själv tillreda sin måltid.

Även fattiga äldre får alltså nu möjlighet att njuta av det sommartillhåll som tidigare varit begränsat till Faluns elit – även om det förorenade vattnet i Grycken nog lägger lite sordin på stämningen.

Lata semesterdagar på Gassarvet

Det är inte bara till Järgarvet sommargästerna kommer, även det högt belägna Gassarvet med utsikt över Falun och en lantlig charm får din beskärda del av sommarbesökare. År 1917 ställde Bergslagens styrelse "öfvre våningen i den Bergslaget tillhöriga egendomen Gassarvet inom Kopparbergs socken till förfogande af Bergslagens tjänstemän att af dem användas till sportstuga". I början användes "sportstugan" främst av tjänstemän från Falustrakten, men senare öppnades Gassarvet som semesterhem för alla tjänstemän och deras familjer. Karl Erik Forslund beskriver semesterhemmet som följer:

[T]våvånings vittrappad manbyggnad med knutpilastrar, stort halvrunt fönster i gavelröset, två ingångar från gårdssidan med förstugor, 9 rum på nedra och 7 på övre botten, däribland en stor sal tvärs över i mitten - djup hemtrevnad överallt, gamla stilfulla möbler, gustavianska stolar, en ofantligt lång mahognysoffa. Nyare tvåvåningsveranda (en äldre fanns förut) åt trädgården, med tennisplan och inbjudande vrår, i synnerhet en stor lövsal av lönn och alm med vita trädgårdsmöbler, och granhäck och allé av lönn och björk och gran. Samt majstång

med Dalpilarna och kopparmärket vid det stora tresidiga fägården med en mängd präktiga hus, främst ett riktigt herrgårdsprevét med pyramidtak och hög trappa.¹¹⁹

Semesterhemmet förestås av Alma Lindgren (f. 1880) från Norberg, inflyttad från Stockholm 1918. Till sin hjälp har hon husjungfrun Emma Katarina Hedberg (f. 1900 Mora), inflyttad 1920 från Mora.¹²⁰ Vid semesterhemmet har man plats för trettio daggäster, nattlogi kan under sommaren erbjudas 14 män och 8 kvinnor samt ytterligare en familj. På vintern gör bristen på eldstäder att man bara kan erbjuda sexton personer logi. Helinackoreringen kostar 1917 1,25 kr/dygn. Frukost serveras måndag till lördag kl. 7:45 och på söndagarna kl. 10:30. Det som bjuds är "välling, ägg eller varmrätt, smörgås med uppskuret, kaffe". Middag serveras kl. 18:15 (på söndagar kl. 16:00) och består av två rätter, där en rätt är en köträtt och den andra soppa eller dessert. Dessutom serveras på kvällen te och smörgås.

Hur Tunet fick sitt namn

Bland Bergsgårdsbor är Tunet en välkänd gård, här gick byns midsommarfirande av stapeln under många år och den vackra gården syns i all sin prakt från Österåvägen. Husets tidigaste historia är hölj d i dunkel, men gården har tidigare fungerat som skola och drängstuga. De första kända ägarna är Johan Ihrman och Helena Anderström, i innertaket i ett av rummen står årtalet 1802. Tunet har också fungerat som sommarboende, och det är den delen av husets historia som fokuseras här.¹²¹

¹¹⁹ Forslund, Karl Erik. (1934). Med Dalälven från källorna till havet. Del III Södra Dalarna, bok fyra. Stockholm: Åhlén och Åkerlunds förlag.

¹²⁰ Stora Kopparberg (W) AIIb:5 (1907-1921) Bild 2770 / sid 244 (AID: v131742.b2770.s244, NAD: SE/ULA/12231)

¹²¹ Munktell Davidson (uå). Opublicerad text om Tunet, Bergsgården Förrens arkiv.

Eva Munktell Davidson (f. 1939) berättar i en opublicerad text om hur Tunet fick sitt namn och texten nedan bygger på hennes berättelse. Evas farmor Clara Munktell (1876-1967) samlade under somrarna sina fyra barn med familjer på Bergsgårdens herrgård, men barnen var bara välkomna om de medförde eget tjänstefolk. Eva skriver: ”jag kallade farmor för Ammi och jag älskade henne, men hon var nog ingen rolig svärmor”. Efter några somrar på herrgården hade Evas mor Brita fått nog och bad makens farbror Arfwed Munktell att försöka hitta ett eget sommarställe till familjen. Arfwed föreslog att familjen skulle hyra Tunet. När Brita kom dit för första gången med Arfwed utbrast hon med glädje: ”O, ett sånt litet tun!”. Och så fick gården alltså sitt namn.¹²²

¹²² Munktell Davidson (uå). Opublicerad text om Tunet, Bergsgården Förrs arkiv.

Familjen Munktell bodde under större delen av året i Uppsala¹²³, där Evas far Henrik Munktell (1903-1962) arbetade som professor i rättshistoria.¹²⁴ Det krävdes dock en del anpassningar av Tunet innan familjen kunde flytta in. Henrik var förlamad i benen efter att ha haft polio som barn¹²⁵ och använde rullstol, huset utrustades därför med handtag i alla dörrposter för att han enklare skulle kunna manövrera inomhus, trappan till huset ersattes med en landgång och det hade installerats ett torrdass i hallen. År 1944 kunde familjen flytta in på Tunet.

Kolonisommar i Bergsgården

Det är sommaren 1950 och visst ska alla barn få möjlighet till en sommar på landet! I Bergsgården bedrivs sommarkoloni för stadsbarn på den gamla herrgården. En som fick möjlighet att tillbringa sommaren där var den tioårige Carl-Owe Carlsson från Säter¹²⁶. Han kom visserligen från en lantbruksfamilj, men eftersom farmodern blivit sjuk och hans mor fått ta över en stor del av ansvaret för hushåll och djurhållning bedömde de sociala myndigheterna att hon behövde avlastning och Carl Owe fick en plats inbokad på kolonin i Bergsgården. Carl Owe skriver år 2016 om sin kolonisommar och jag låter honom själv berätta:

”Resan till Falun företogs tillsammans med morsan med tåg från Kullsveden, veckan efter skolavslutningen i juni. Vad Falu C mötte föreståndarinnan för kolonin upp med buss. Barn från olika håll i Dalarna kom och bussen var snart fylld, så resan fortsatte mot Bergsgården. Vid framkomsten indelades vi i grupper, varefter vi anvisades våra sovplatser. Min grupp bestod av åtta killar, som hamnade på övre våningen till vänster i herrgården, där åtta sängar stod uppbyggda i ett stort rum. Tjejerna fick sina rum i annexet, till vänster om herrgården och i stugan ner mot sjön på andra sidan vägen. Där bodde även delar av personalen. Nedre våningen i herrgården bestod av en köksregion till vänster, matsal och gemensamma utrymmen i övrigt.

En genomgång av bestämmelser för vistelsen gjordes och de kontanter var och en förde med sig togs om hand och lades i kuvert med namnet påskrivet. Det var inte många kronor och ören. Jag tror jag hade 7-8 kronor, vilket var mycket på den tiden. Det pratades om disciplin under vistelsen. Bestämda tider för mat och sömn. Obligatoriskt var en tyst, timplång vilopaus efter lunch. Personalen bestod av åtta kvinnor i åldern 19 till 55 år. Om jag inte minns fel, hette föreståndarinnan Hilda Olsson från Falun. Den yngsta bland personalen, som hette Monika Westman och var från Härnösand, blev jag mycket god vän med.

Det väsentligaste på en kollovistelse brukar vara bad och vattenlek, så även i Bergsgården. Badplatsen vid Varpan låg bara några hundra meter från herrgården, men vattenkvaliteten på den tiden var nog diskutabel. Lukten av lut låg tung över området. Orsaken var Grycksbo pappersbruks utsläpp av orenat vatten direkt ut i sjön Grycken, vilken hade

¹²³ Uppsala domkyrkoförsamling (C) AIIaa:46 (1923-1943) Bild 1490 / sid 5666 (AID: v257651.b1490.s5666, NAD: SE/ULA/11632)

¹²⁴ A Henrik Munktell, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8538>, Svenskt biografiskt lexikon (art av Erik Anners), hämtad 2022-06-11.

¹²⁵ A Henrik Munktell, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8538>, Svenskt biografiskt lexikon (art av Erik Anners), hämtad 2022-06-11.

¹²⁶ Carlsson, Carl-Owe (2016). Minnesbilder från kolonivistelse i herrgården Bergsgården sommaren 1950. Opublicerad text, Bergsgården Förns arkiv.

förbindelse med Varpan via en å. Vi brukade skoja om att vi inte behövde använda tvål för att bli rena. Mete av abborre och mört var inte att tänka på, sjön var stendöd på levande varelser. En gång i veckan få de som hade behov av att handla vandra i gåsmarsch till byns affär. Man fick då ut sitt kuvert med slantar av föreståndarinnan. Detta lämnades tillbaka efter köpet, något tunnare. Godis fick vi inte köpa, utan enbart frimärken, 3frukt och eventuellt någon serietidning.

I slaggvarpshögarna runt herrgården fanns gott om kopparorm. Någon av grabbarna hittade en gammal hink, som vi fyllde till hälften med dessa ödlor. Ett rabarberblad lades ovanpå och hinken smögs in i köksregionen och ställdes på golvet. Sedan var det bara att vänta på resultatet. Det dröjde väl en stund, men så hördes ett hjärtskärande skrik inifrån köket. Lyckan var fullkomlig.

Under en av de obligatoriska sovtimmarna hade jag en plan i månadsskiftet juli-augusti. Det fanns skogshallonsnår runt området. Jag lyckades sno åt mig en treliters mjölkkruka i köket, som jag gömde. Jag var van hemma att plocka bär och blommor, så frestelsen var stor. Jag smög iväg när alla hade lagt sig och satte igång med plockningen. Efter ungefär en halvtimme hörde jag någon ropa efter mig, men jag tryckte ner mig i snåret och fortsatte plocka. När jag hade fyllt krukans till drygt hälften, tyckte jag det räckte och smög tillbaka till herrgården. Där gick jag in i köket och presenterade resultatet. En liten reprimand fick jag, men de tyckte jag varit duktig som hade plockat alla bär, vilka jag skulle få dela med mina närmaste kompisar till dessert efter middagen.

En söndag i mitten av juli fick jag besök av mina föräldrar. De hade ingen bil, utan cyklade den drygt fem mil långa vägen från Säter och hem igen under dagen. De kom med lite godis och hembakat bröd, samt påfyllning med några kronor till inköp.”